

Тетяна Шевченко

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИЙ ЕСЕЙ У ТВОРЧОСТІ К. МОСКАЛЬЦЯ

У статті проаналізовано особливості літературно-критичного есе як одного з провідних жанрів сучасної критики і публіцистики.

Ключові слова: відгук, есей, жанр, збірка, рецензія.

В статье проанализированы особенности литературно-критического эссе как одного из ведущих жанров современной критики и публицистики.

Ключевые слова: эссе, жанр, отзыв, сборник, рецензия.

The article is analyzing the peculiarity of literary and critical essays as main genre of modern journalism.

Key words: collection, essay, genre, impression, review.

Книга літературної критики та есеїстики К. Москальця «Гра триває» побачила світ 2006 року у видавництві «Факт» і ще практично не була предметом аналізу. «Це не просто сухе констатування фактів і розкладання художніх текстів на складові. К. Москалець, відштовхуючись від того чи того літературного твору, пропонує читачеві власні роздуми. І не лише про літературу» [5, 84], — пише в рецензії на книгу «Гра триває» Наталі Пахаренко.

Метою цієї статті є аналіз жанрових прикмет літературно-критичного есе Москальця в названій книзі. Безпосередніми завданнями її є співвідношення жанрових ознак творів з провідними мотивами збірки та її назвою.

Видання присвячено переважно поетам і поезії. «Поезія для Москальця є дивом, і передовсім — таємницею, яка потребує не розгадки, а причетності. Як на полотні майстра, тут для есеїста немає нічого випадкового чи другорядного — однаково інтенсивні та важливі і смислові, і музичні відтінки твору», — читаємо в анотації до збірки. «Героями» творів Москальця є митці минулого — М. Зеров, В. Свідзінський, а також наші сучасники — Г. Чубай, Н. Білоцерківець, Л. Та-

ран, В. Кашка, В. Герасим'юк, І. Римарук, І. Малкович та ін. Улюбленим жанром автора книги «Гра триває» є літературно-критичне есе, яке останнім часом стало навіть популярнішим жанром літературної критики, аніж рецензія.

Ще в попередній збірці «Людина на крижині» Костянтин Москалець у філософському есеї «Поміж трояндою і драконом духовним» висуває оригінальну ідею особливої власної дотичності до тих авторів і творів, що стають предметом його критичної обсервації. Поети та їх збірки — це не просто об'єкт літературознавчих умовиводів, це особливий, закритий для сторонніх континуум, для автора ледь не сакральний, доторкнутися до якого означає у своєрідний спосіб перейти до іншої сфери, котра відкриває істину. Цей особливий стан автор метафорично назвав «причетністю», а себе або іншого критика, котрий занурюється в чужий текст з певною метою — науковою, естетичною, гедоністичною, релаксуючою — *причетним*. Ідею сакральної причетності критика до митців і їх творчості продовжено й їх власною причетністю до різних сфер культури, філософії, науки, до їх особистого світогляду, до історичних умов їх праці, до їх особистих переконань тощо. Відтак саме дійство дотику й проникнення в художній твір і породжений ним дискурс названо «причастям», тобто особливим світським таїнством, котре приносить не просто насолоду, а є вершиною блаженства, а ефект від вдумливого прочитання й осмислення — естетичним осяянням. А сам автор «причащається» таким чином і до аналізованого ним твору, і до світогляду його автора, і до ідей, пануючих у ньому як на рівні тексту, так і на рівні підтексту й навіть надтексту.

Практично в кожному з 18 текстів книги «Гра триває» ідея причетності стилістично й образно обігрується і варіюється. Наприклад, в есе «Гра триває», що дав назву цілій збірці, сказано, зокрема, так: «Його [Гесе] пропозиція полягає у свідомому самообмеженні духу, у видобуванні своєрідного екстракту з довгих тривань світових культур, у створенні тривкого канону духовних цінностей. Як *різновид світського Причастя*, той канон мав би бути невідчужим змінам пізнавальних парадигм» [4, 6]. У творі «Таємне вікно Володимира Кашки» читаємо: «Той, хто одного разу відшукав у собі таємне вікно на волю, вже ніколи не забуде й не зрадить неповторного смаку *причастя* тією волею, дедалі рідше повертаючись до сучасної квітки» [4, 122].

У збірці «Гра триває» автор відстоює своє право на причетність насамперед до поетів і поезії. Лише два есеї — «Лабіринт під сузір'ям смерті» та «Рябчук, саторі і література» є критичною спробою «освячення» від прозових творів — роману й циклу оповідань. Програмний твір «Гра триває» хоч і присвячено роману Гессе «Гра в бісер», проте є для автора радше вмістилищем своїх програмних засад як літературного критика та есеїста, розпорошених по всій книзі, головна з яких — уміння віднайти справжнього митця, майстра слова, гідного того, щоб причаститися до його таланту. Таких Москалець називає «справжніми гравцями у бісер», відповідно тих, хто не вартий такого дійства — «імітаторами», «продажними і несумлінними письменниками».

Для К. Москальця ця гра, очевидно, синонімічна справжній творчості, котра виступає водночас і досотворенням світу, і можливістю спілкування із причетними. На його думку, одне з основних послань «Гри в бісер» полягає в означенні загрозливих для культури тенденцій. Йому імпонує запропонований Гессе можливий вихід — видобування своєрідного екстракту зі світових культур, створення тривкого канону духовних цінностей.

Усі літературно-критичні есе, вміщені в книзі «Гра триває», презентують читачеві тих, хто долучився до великої Гри. Більшість досліджень присвячена сучасникам автора, але у двох розвідках аналізується спадщина вже визнаних класиків — М. Зерова та В. Свідзінського. Зрозуміло, що представлена персоносфера збірки «Гра триває» не випадкова. Це коло обраних, безперечно, талановитих з точки зору автора поетів, творчість яких має бути й належно оціненою, і належно проаналізованою, і вписаною в той чи інший контекст. Справді, автор ставить перед собою непросте завдання, адже прагне це зробити в одному тексті, тож обирає єдино можливу для такої задачі форму — жанр літературно-критичного есею. І справді, в цьому жанрі як у жодному іншому можна коригувати власні емоції з науковою рецепцією, а висновки щодо конкретного твору легко екстраполювати на ширші контексти. Крім того, в такому творі самопізнання є провідним структуроутворюючим принципом і є певний порядок, якому підпорядковуються думки та ідеї, продиктовані авторським «я». Відповідно, цей порядок може не збігатися з реально існуючим, тому цінність такого твору — не в спробі віднайти істину, а в спробі відтворити розумін-

ня її автором, який водночас виступає і в ролі естета-поціновувача, і далекоглядного аналітика, і прискіпливого науковця, і пересічного читача, не байдужого до Слова.

На нашу думку, цінність такого твору зростає вдвічі, якщо він постає частиною системи вищого порядку — збірки чи збірника (антології, альманаху, хрестоматії), адже формат книги сам по собі передбачає цілісність і завершеність представлених ідей. Книга «Гра триває» Костянтина Москальця є збіркою, адже об'єднує авторські твори, пройняті спільною чи близькою тематикою [3, 287]. Саме така видова назва може бути застосована щодо об'єднання подібних текстів, кожному з яких відведене спеціальне місце, відтак взаємини між окремими есеями і збіркою можна розглядати як відношення між елементом і системою, тому важливими тут є як зв'язки між творами, так і принципи їх компонування. Прикметно, що все це можна побачити й у збірці «Гра триває». Так, перший есей є програмним, адже висловлює головну ідею всієї книги про вічність діалогу між автором і реципієнтом та особливу роль критика у цьому, який може бути причетним до такого спілкування навіть через роки: «Твій Стус і твій Зеров, твої Гессе й Курціус, а через них усі двадцять шість століть європейської літератури шомиті відкриті для доступу. Смісл цієї гри більший за поодинокі сумніви й хорові вироки культурі, тому що Гра ця, на відміну від випадкового існування, не закінчиться ніколи» [4, 10].

Далі в книзі йдуть есеї, присвячені книгам М. Зерова та В. Свідзінського, твори яких були перевдані нещодавно. Ці есеї автор розташував першими, адже ці митці — найвіддаленіші в часі від сьогодення, літературне обличчя якого К. Москалець прагне відтворити у своїй книзі. Однак, на думку автора, цей портрет доби був би неповним без книг майстрів поезії 20–30-х рр. минулого століття. Це своєрідний еталон для наслідування сьогочасних майстрів поезії, творчості яких присвячено більшість подальших творів книги. Відтак до персоносфери К. Москальця потрапили В. Герасим'юк, І. Римарук, І. Малкович, Н. Білоцерківець, Л. Таран, О. Льченко, В. Кашка, М. Рябчук, Г. Чубай зі своїми збірками поезії. Поміж есеїв про поетів з'являється й твори, присвячені романісту Маркові Роберту Стерху та есеїсту Лешко Колаковському. Звісно, головний об'єкт дослідження К. Москальця — не самі митці, а їх твори. Есеї, присвячені майстрам прози, звичайно, дещо випадають із загальної логіки, однак, на думку авто-

ра, аналіз їхніх творів суттєво прикрасить збірку насамперед ідеєю можливої причетності до високої літератури, репрезентами якої, зокрема, й є Стерх і Колаковський. Кожному зі своїх героїв автор надає особисте визначення: Н. Білоцерківцев названа «книжною» поетесою, В. Свідзінський — «тихим модерністом», Г. Чубай — «архетипом поета, який надихається містичним даймоном», І. Римарук — «метафористом», «живою легендою поетичних 80-х».

Завершує збірку есеї «Бахмач-Пасажирський», в якому, можливо, найглибше автор занурився в себе, у власну причетність до мистецтва, літератури зокрема. «Втілена душа повинна пам'ятати про своє високе або глибоке походження, захищаючись від навали абсурду й буттєвої маси не лише творчою здатністю до структурування та темперації, але й іронією та приязню до себе й подібних до себе» [4, 221]. За художньою логікою і множинністю точок зору на об'єктно-суб'єктні взаємпереходи, представлені в попередніх 17-ти творах, ключовим, прояснюючим чимало відтінків в інтравертному характері самого автора й у своєрідності вітчизняної культури на перехрестях історії та взаємин її зі світовими моделями і формами буття, гуманітарними й універсальними вимірами якраз і є цей останній твір, дублювання якого в новій книзі засвідчило непохитність у поглядях автора щодо можливостей у пошуку істини під час проникнення в поетичний текст.

Отже, автор обирає певне коло причетних до Слова й намагається дати їм власну оцінку. Найадекватнішим для втілення цього сакрального дійства виявляється форма літературно-критичного есе, яку автор і використовує. Правда, на думку видавців, книга об'єднує як есе, так і статті, однак межа між ними настільки прозора, що достеменно сказати, що цей твір є есеєм, а той — статтею, неможливо. Та це й не принципово, адже головне в них — критична оцінка побаченого в тексті й навіть поза ним і передача лі з чим незрівнянної радості автора від прочитаного й осмисленого.

Критичне око Костянтина Москальця оцінює все, до чого торкається. Оціночним началом просякнуті животворні в поезії естетичні категорії — високого й низького, поетичного і прозаїчного, проминулого й нескінченного. До кожної аналізованої книги автор підходить одноосібно, проте не можна сказати що критичний відгук про збірку виглядає наче ізольованим від великої літератури. Автор віднаходить інтертекстуальні зв'язки у віршах, аналізує перші й наступні редакції

віршів, які є доступними для нього, шукає природу мотивів поезій у листах чи спогадах поетів і навіть окреслює перспективи подальшого аналізу творів. Приміром, аналізуючи збірку Івана Малковича «Із янголом на плечі», він навіть запропонував тему дисертації про неї: «Підступно-репресивне залякування другої статі засобами поезії: міт про упиря як союзник гендерної ролі чоловіка» [4, 92].

Розширення смислової палітри за рахунок активного введення та обігрування поетової думки чи образу — прикметна властивість поетики есеїв К. Москальця, котрий часто цитує, мудро спираючись на багатоповерхову культуру, закріплену не лише в національній традиції, але й у світовій.

Однак науковий аналіз збірок — не єдина самоціль автора (для цього можна було обмежитися власне рецензією). Прискіпшіве проникнення в поезику творів стає для автора приводом для більших міркувань, підґрунтям виходу на ширші контексти. Так, аналіз збірки «Мала методика» Кашки дозволяє авторові піднятися до узагальнень особистого звучання: це «привід не так для знайомства, як для пригадування чогось давно знаного й забутого, дорогого, винятково важливого. Звертаючись більше до пам'яті, ніж до уяви, ця книжечка вчить довіряти одкровенням анамнезису, у яких дитяча свіжість світосприйняття межує з дитячою ж незахищеністю, а вразливість нерозв'язана пов'язана з відкритістю» [4, 122]. Грунтовне прочитання оповідаль М. Рябчука спонукає критика до висновків культурологічного та історіософського характеру: «Вільна, незаангажована політично й комерційно література... у кожному суспільстві є атопічною, тобто перебуває деінде, тільки не тут, цією парадоксальною відсутністю побільшуючи притомність зашитувань, а отже, і загальну притомність уявленої спільноти. Те саме стосується герменевтики й філософії літератури в цілому. Тому нам не залишається нічого іншого, як і далі боронити цю віртуальну мандровану фортецю в усій одночасності її живої вічності» [4, 171].

Отже, в творах К. Москальця зі збірки «Гра триває» можна віднайти як оцінку, так і аналітичне начала, які у своєрідний спосіб збалансовані. Іншими словами, його критичні рефлексії — це синтез відгуку, рецензії, автокоментаря, «слова», портретного нариса, що власне і складає суть такого поліморфного жанру, як літературно-критичний есеї. В одних творах відчутнішими є аналітичні ноги (наприклад, «Гуцулія, осінній архіпелаг»), в інших — особистісні враження (при-

міром, «Улюблені розкоші янголів»), у третій — портретне начало («Зерів і публіка», «П'ять медитацій на «Плач Єремії»»; остання збірка є чи не першою спробою складання літературної біографії недооціненого сучасною наукою поета-дисидента 70-х Грицька Чубая на основі його надрукованих листів і віршів). Проте в жодному з 18-ти творів збірки не можна окреслити домінування того чи іншого начала, відтак маємо цілком органічний стилістичний симбіоз обраної автором форми відтворення смислу — літературно-критичне есе.

Так, у межах одного тексту можна спостерігати як розгорнуті висловлювання емоційно-оцінного характеру з особистою думкою автора, так і ґрунтовні критичні міркування, в основі яких — прискіпливий, скрупульозний аналіз художнього твору в єдності його змісту і форми, що ґрунтується на ледь не позабутому сьогодні методі філологічного коментаря тексту. Есей демонструє як бурхливі емоційні враження про прочитане, котрі покликані привернути увагу до творів, що явно сподобалися, так і надає їм аргументоване тлумачення й оцінку ідейно-художньої своєрідності. Автор твору, як у відгуку, пояснює свій інтерес до твору особистісними пристрастями, аргументує на особистому читацькому досвіді, смаку й перевагах. Він же, як у рецензії, прагне бути об'єктивним, адже зосереджується насамперед на його змістовно-формальних властивостях, аналіз яких диктує насамперед поетика, себто художні особливості.

Особливості композиції есеїв зі збірки «Гра триває» також засвідчили, що твори — це своєрідний симбіоз відгуку та рецензії з вкрапленням інших жанрових утворень. Так, твір може розпочатися з переліку особистих пристрастей автора як читача, історії його знайомства з цим автором чи його книгою, тези короткого переліку оцінки прочитаного («Чубай та вона»). Як відомо, так розпочинається критичний відгук [див. 2]. А може розпочатися з детального обґрунтування приводу для рецензування, як-от «повернене» ім'я («П'ять медитацій на «Плач Єремії»»), новий твір автора («Громадянка високогірної Вітчизни»), творчість автора — помітне явище в літературі («Зерів і публіка»), полеміка довкола автора («Невротична війна з репресивним стилем»), актуальність проблематики творів («Відчитування алергії»).

Після вступу — основна частина, яка може бути наближеною до відгуку, а може й до рецензії. У першому варіанті мають місце міркування, в яких обґрунтовується висловлена оцінка (важливість й актуальність

порушених автором проблем, огляд, проте не переказ, провідних мотивів з акцентуацією на найбільш важливих, думки й почуття автора у зв'язку з прочитаним). На нашу думку, «канони» відгуку найбільше простежуються в творі «Таємне вікно Володимира Кашки». Однак домінує й інший варіант основної частини, який найчастіше можна зустріти в рецензіях: тлумачення й оцінка ідейно-художньої своєрідності текстів (аналіз назви — семантики, алюзії, асоціації), спосіб їх організації (як на рівні мікро-, так і макропоетики, насамперед, віднайдення поетичної перебудови семантики слів, їх ознак, народжень нових асоціацій, тобто, способів утвердження нового через суспільно-вагоме; особлива прикмета саме Москальцевого стилю в епізодах основної частини есе — пошук того, як сирий матеріал прилучається до поетичності, як утворюється, за висловом академіка О. Веселовського, новий «нервовий вузол», провідник поетичних асоціацій. Саме такий принцип організації основної частини більшості есеїв книги.

Завершується твір традиційно висновками, які об'єднують риси відгуку й рецензії. Це можуть бути як короткі узагальнення зі зверненням до потенційного читача чи ідеєю продовжити знайомство з його творчістю («Рябчук, саторі і література»), а можуть бути і ґрунтовні висновки про художні переваги досліджуваного тексту і його вагомості для сьогочасного літературного процесу («І старі письменна, і нові письменята»). Однак автор полюбляє завершувати свій твір або цитатою з проаналізованого твору («Гуцулія, осінній архіпелаг»), або (і це найчастіше!) особистими сентенціями різного стибу, що головним чином виводить твір з форми відгуку чи рецензії і наближує до есе. Прикладом такого завершення може бути твір «Бахмач-Пасажирський», наприкінці якого неординарне освідчення в коханні до читача й істини: «Істина може бути насмішкованою. Часом вона зринає в пахошах цитрини, у трояндовому відтінку снігів під призахідним сонцем. Дещо перефразовуючи святого Сильвестра, можна порівняти істину із цибулею, — оскільки вона добра й примушує людей плакати. Або всміхатися. Істина ховається, а потім виглядає, в образі, скажімо «ідеї», заховуючись, таким чином, геть чисто як той я, котрий пише, що він — Костянтин Москалець» [4, 224].

Не можна не відзначити особливу позицію автора, явлену в літературно-критичних студіях автора. Як відомо, образ автора рецензії, зазвичай, «ховається» за займенником МИ і дієсловами спільної

дії, однак цей автор індивідуальний. Він являє собою особу, що має право на оцінку чужої праці, оскільки володіє високим рівнем професійної компетенції. Автор творів зі збірки «Гра триває» є зримим, наочним; він — активний рушій думки, особа, що виправдовує комунікативні наміри адресатів (і читачів, й автора), і просто естет, який отримує насолоду від прочитаного. Він не претендує на те, щоб мовити від імені «ми», навпаки, обрана ним есеїстична форма дозволяє розкуто почуватися в ролі оцінювача досягнень якісної чужої праці, як каже сам автор, бути «причетним» до них. Можливо, ці особисті одкровення — і найцінніше в збірці «Гра триває», адже за ними ховається особлива енергетика — духовна й наукова, що постала на багатьох джерелах творчості, індивідуальних й універсальних імпульсах, налілена характером і силою суттєвального впливу, як-от у наступному фрагменті: ««Міста і острови» Олеся Єльченка без зайвого галасу сповідають віру у вартість кожного існування, кожної пам'яті, кожної втіхи й кожної смерті — всюди й завжди. Тому до цієї книги хочеться прислухатися — адже така віра та схожий досвід притамані всім нам, а нагод для щоденного випробування їх не бракує» [4, 117].

Простежимо жанрові прикмети твору на конкретному прикладі. Найпоказовішим виглядає твір «Улюблені розкоші янголів», присвячений аналізу збірки віршів Івана Малковича «Із янголом на плечі». Початок твору — «оголені» особисті одкровення про «гарну» книжку Малковича. Москалець ретельно описав обкладинку, яка швидше нагадувала дитяче видання, аніж збірку віршів поважного поета, потім докладно розповів про особисті враження від перегорнутих кількох сторінок у пошуках знайомого вірша і зрештою зосередився на самому процесі читання, яке назвав «захопливою інтелектуальною пригодою». Ця «прелюдія» посіла аж дві сторінки, що навряд чи припустимо в класичній рецензії, яку відносять до аналітичних жанрів. Потім автор зосередив увагу на композиції збірки, яку окреслено надто авторськи, неповторно; такі визначення побудови книги можна зустріти тільки в есе: «Вірші брали шлюб — і розчинялися в ньому, народжуючи, відтак, плід, разуче не схожий на своїх «батьків», попри виразно явлену спадковість» [4, 86].

Велику увагу Москалець приділив тому, як Малкович попрацював як редактор: відзначено, що поет радикально позбавився «совєтзмів», розмовних й простацьких лексем. Критик простежив і інтер-

текстуальну природу його віршів, з чого напрашується висновок, що автор — неабиякий знавець і світової літератури, і творчості самого Малковича, адже вільно порівнює його чергову збірку з ранніми віршами та іншими митцями. Проте основне джерело аналітичної рецензії Москальця — мотиви й образи збірки, які у своєрідний спосіб розкривають внутрішній світ поета і є близькими критику, і тут важить не так їх кількість, як якість, що влучно, майстерно, незвичайно, колоритно створив автор і помітив есеїст. Проте він не заціклюється виключно на художніх особливостях віршів, а часто вдається до медитацій, спершу не пов'язаних з предметом обговорення на кшталт: «Людина, яка пише або читає вірші, для якої етичний імператив є категоричним, впливаючи при цьому з її власної свободи, — ця людина вища за природний добір» [4, 94].

Оцінне ж начало в цьому есеї потребує окремого зауваження. «Оцінність (як мовленнєва категорія) — це вираження в мовленні емоційного ставлення, викликаного встояною думкою про предмет мовлення» [1, 213]. Виражаючи ставлення суб'єкта до об'єкта, оцінка вступає поруч з такими категоріями мови, як модальність, емоційність й експресивність. Звісно, оцінка сама по собі не може бути об'єктивною. Щоб її максимально об'єктивізувати, автор використовує різні види цитат — пряме цитування, власне і невластиве-пряме мовлення, а також передає чуже мовлення за допомогою деліберативного об'єкта, однак робить це економно, не переобтяжуючи твір віршами, ніби залишаючи двері перед читачем напіввідчиненими, аби він сам оцінив сказане критиком у процесі особистої «причетності» до твору. Натомість критик перерахував чи не всі назви творів збірки Малковича, додавши до них особисті коментарі на кшталт «кожен із цих віршів є викінченим самодостатнім світлом із циркулюванням крові власної священної історії, і будь-які втручання до них із метою покращити, удосконалити тощо викличуть результат, протилежний сподіваному» [4, 89].

Отже, це не рецензія (тут, принаймні, відсутній обов'язковий структурний елемент цього жанру — повідомлення про автора, назву, місце і час створення й публікації книги, котрі обов'язково передують основному тексту) і не відгук (за обсягом деякі твори — до тридцяти сторінок, що аж ніяк не може відповідати вимогам цього жанру). Ознаки інших жанрів критики — проблемної статті, оглядової статті, літературного портрету, листа-звернення до письменника — тут, зви-

чайно, мають місце, проте проявляються частково та фрагментарно, а виглядають виразніше на тлі насамперед рецензії.

Варто також відзначити, що твір «Улюблені розкоші янголів» скомпоновано за принципом есеїстичної (довільної) композиції. В такому тексті «рух думки поєднується з картинкою чи епізодом, ліричні та філософські роздуми з елементами гострої фабули. Це вільний ланцюжок асоціацій зі схожістю і близькістю думок, образів, мотивів, близькістю з часом і простором» [2, 136].

Таким чином, обрана в книзі форма літературно-критичного есе є найадекватнішою для обраної автором «гри», учасниками якої є твори, автори, критики і сам автор зі своїми поглядами на мистецтво слова та сучасний літературний процес у всьому його розмаїтті. Правила «гри», що передбачають насамперед відхід від конкретного твору до ширших реалій і контекстів, не дозволяють обмежитися власне рецензією: Москальцеві явно не імпонує сучасна тенденція в цьому жанрі, в якому переважає інформативність над естетичною оцінкою твору, тому він і не звертається до нього. Можливості відгуку як твору, де наявні виключно враження про прочитаний твір, теж не дозволяють авторові на повну проявити свій критичний талант. Відтак вибір жанру літературно-критичного есе є цілком закономірним, адже це твір, де органічно співіснують ці найпоширеніші форми оцінки художнього твору, над якими до того ж домінують індивідуальність сприйняття й оцінки факту, явища, особи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Борев Ю.* О роли критики в литературном процессе / Ю. Борев // Современная литературная критика. Вопросы теории и методологии. — М. : Наука, 1977. — С. 194–214.
2. *Ким М. Н.* Технология создания журналистского произведения / М. Н. Ким. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2001. — 280 с.
3. Літературознавчий словник-довідник / [упор. Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І. та ін.]. — К. : Академія, 1997. — 752 с.
4. *Москалець К.* Гра триває : Літературна критика та есеїстика / К. Москалець. — К. : Факт, 2006. — 240 с.
5. *Пахаренко Н.* Світлотворча гра Костянтина Москальця / Н. Пахаренко // Слово і час. — 2008. — № 1. — С. 82–86.